

С. Мұстафаұлы

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: serikmus39@gmail.com

ҚЫТАЙ-ҚАЗАҚ ТІЛДІК БАЙЛАНЫСТАРЫНЫҢ ТАРИХИ НЕГІЗДЕРІ

Мақалада қытай-қазақ тілдерінің ғасырлар қойнауында қалыптасқан қарым-қатынасы тарихи лингвистикалық тұрғыда талданған. Лингвистикалық зерттеулер саласында әрбір халықтың тілін оның өткен тарихымен, олардың өздері жасаған қоғамдық-әлеуметтік ортасы, өзге ұлттармен өзара қарым-қатынасы сияқты факторлармен бірлестіре зерттеудің біздің тілдің даму тарихынан қажетті деректер алуымызға көптеген мүмкіндіктер беретін ең ұтымды жол екендігі қазіргі тіл ғылымында дәлелденіп отыр. Қазақ әдеби тілінің сөздік құрамын қазақтың байырғы сөздерін негіз ете отырып, оларды тарихи тұрғыдан көршілес қытай тілімен салыстыра зерттеу түркі тілдерінің өткен тарихын зерттеуге, сондай-ақ қазақ тілі сөздік қорының тарихи негізін айқындауға ауқымды мүмкіндік берері хақ. Тілдер арасындағы қарым-қатынас көршілес халықтардың әрқилы тарихи даму кезеңдеріндегі өзара жаугершілік, саяси, экономикалық, мәдени қатынастарына байланысты екендігі белгілі.

Әдетте, бір тілден екінші тілге, одан үшінші тілге ауысуға бейім тұратын тілдік бірліктің сөздер екендігі белгілі. Ондай болса қазақ халқының өз заманында шығыстағы тарихи көршісі қытай мен арадағы әр алуан тарихи байланыстар нәтижесінде, бір қатар қытай сөздері көне түркі тіліне енген болса, енді бір бөлім түркі сөздерінің көне қытай тіліне еніп орнығуы да заңды құбылыс.

Мақалада тіліміздегі көптеген сөздердің төркінін табу, олардың күңгірттенген мәнін ашу арқылы қазақ халқының әр алуан дәуірлерде басқа халықтармен болған қарым-қатынасын немесе өзінің ертеректегі жай-күйін, тыныс-тіршілігінен толық мәлімет алудың мүмкіндіктері нақты фактілермен ашып көрсетіледі.

Түйін сөздер: қытай, қазақ, тілдік байланыс, тарихи қатынас, сөздік құрам, салыстыра зерттеу, фактор.

S. Mustafauly

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
e-mail: serikmus39@gmail.com

The historical foundations of sino–kazakh language relations

The article analyzes the historical linguistic relations between the Chinese and Kazakh languages, which have developed in the mists of time. In the field of linguistic research, modern linguistics proves that the study of the language of each nation in combination with its past history, their social environment, interaction with other peoples is the best way to obtain the necessary information from the history of the development of languages. Studying the vocabulary of the Kazakh literary language on the basis of ancient Kazakh words, comparing them with the historically neighboring Chinese language, provides an excellent opportunity to study the past history of the Turkic languages, as well as determine the historical basis of the Dictionary of the Kazakh language. It is known that the relationship of languages depends on mutual hostility, political, economic and cultural relations of neighboring peoples at different stages of historical development.

It is well known that words are a linguistic unit that tends to move from one language to another, and from there to a third, and it is natural that Turkic words penetrate into the ancient Chinese language.

The article reveals the possibility of gaining the meaning of many words in our language, the disclosure of their unclear meaning, the relationship of the Kazakh people with other peoples in different eras, or the possibility of obtaining detailed information about their past.

Key words: Chinese, Kazakh, linguistic communication, historical communication, vocabulary, comparative research, factor.

С. Мустафаулы

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
e-mail: serikmus39@gmail.com

Исторические основы китайско-казахских языковых отношений

В статье анализируются исторические языковые отношения между китайским и казахским языками, сложившиеся в глубине веков. В области лингвистических исследований современная лингвистика доказывает, что изучение языка каждой нации в сочетании с ее прошлой историей, их социальным окружением, взаимодействием с другими народами – лучший способ получить необходимую информацию из истории развития языков. Изучение лексики казахского литературного языка на основе древних казахских слов, сравнение их с исторически соседним китайским языком, дает прекрасную возможность изучить прошлую историю тюркских языков, а также определить историческую основу Словарь казахского языка. Известно, что взаимоотношения языков зависят от взаимной неприязни, политических, экономических и культурных отношений соседних народов на разных этапах исторического развития.

Хорошо известно, что слова – это языковая единица, которая имеет тенденцию переходить с одного языка на другой, а оттуда – на третий, и естественно, что тюркские слова проникают в древнекитайский язык.

В статье раскрывается возможность обретения значения многих слов в нашем языке, раскрытие их неясного значения, взаимоотношения казахского народа с другими народами в разные эпохи или возможность получения подробной информации об их прошлом.

Ключевые слова: китайский, казахский, лингвистическое общение, историческое общение, лексика, сравнительное исследование, фактор.

Кіріспе

Белгілі бір тілдердің бір-бірімен қарым-қатынасы ол тілдердің даму процесінде үлкен рөл атқарады. Өйткені тілдер қарым-қатынасқа түскенде, олар бір-біріне әсерін тигізеді. Тілдер қарым-қатынасы халықтардың саяси, экономикалық, мәдени қатынастарына байланысты. Әрбір халықтың тілін оның өткен тарихымен, олардың өздері жасаған географиялық, қоғамдық-әлеуметтік ортасы, рухани-мәдениеті, діни наным-сенімдері, өзге ұлттармен өзара қарым-қатынасы сияқты факторлармен бірлестіре зерттеудің біздің тілдің даму тарихынан қажетті деректер алуымызға көптеген мүмкіндіктер беретін ең ұтымды жол екендігі қазіргі тіл ғылымында дәлелденіп отыр. Лингвистикалық зерттеулер саласында қазақ әдеби тілінің сөздік құрамын қазақтың байырғы сөздерін негіз ете отырып, туысқан түркі тілдес халықтар тілімен қатар монғол, араб, парсы тілдеріне ортақ сөздер, орыс тілі арқылы өзге тілден ауысқан сөздер құрайды дейтін бір жақтылы ұстаным түркі тілдерінің өткен тарихын зерттеуге, сондай-ақ қазақ тілі сөздік қорының тарихи негізін айқындауға өзінің салқынын тигізері хақ.

Тіліміздегі көптеген сөздердің төркінін табу арқылы қазақ халқының әр алуан дәуірлерде басқа халықтармен жасаған қарым-қатынасын немесе өзінің ертеректегі жай-күйін танимыз. Сондықтан да тарихи лингвистикада қазақ

тілінің өткен тарихын аталған тілдер мен қатар, өзімен әр кезеңде әрқилы байланыста болып келген тарихи көршісі қытай тілі мен болған сабақтастығын қоса зерттеуге мән беруге тиісбіз.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу, мақсаты мен міндеттері

Қытай және қазақ тілдерінің тарихи қарым-қатынасы тарихи лингвистикалық тұрғыда талдау бүгінде жан-жақты сараланып, зерттеу нысаны ретінде қарастырылған. Онда тіл, әдебиет, тарих, мәдениет, философия, т.б. салалар бойынша арнайы ғылыми жұмыстар жүргізіліп, диссертациялар да қорғалған. Алайда қытай және қазақ тілдерінің ерте ғасыр мен орта ғасырлардағы сөз ауысулары жайлы нақты синхронды тарихи дәлелдер көрсетіп талдау жеке-жеке тақырып ретінде тарихи лингвистикалық танымдық тұрғыда қаралмаған. Сондай-ақ ауысқан сөздердегі кірме сөздер мен сөз тіркестерінің этимологиялық сипаты да кеңінен ашылмаған. Бұл ретте жұмыстың мақсаты қытай және қазақ тілдерінің тарихи қарым-қатынастарының тарихи кезеңдерін, қазірге дейін мағынасы күңгірт сөздердің мағынасын ашып, қолданыстағы кірме сөздердің мағынасына түсінік беру. Сол арқылы қытай және қазақ тілдерінің тарихи қарым-қатынасын тарихи лингвистикалық тұрғыда талдау, екі тілдің тарихи қарым-қатынастарының

даму кезеңдерін айқындау. Аталған мақсатқа жетуде мынадай міндеттер туындады:

– қытай және қазақ тілдерінің тарихи қарым-қатынасын тарихи лингвистикалық тұрғыда талдау;

– қазірге дейін мағынасы күнгірт сөздердің мағынасын ашып, қолданыстағы кірме сөздердің мағынасына түсінік беру;

– қытай және қазақ тілдерінің ерте ғасыр мен орта ғасырлардағы сөз ауысулары жайлы нақты синхронды тарихи дәлелдер көрсетіп талдау.

Ғылыми зерттеулер әдіснамасы

Зерттеу жұмысының әдіснамалық сипаты ретінде лингвистикалық салыстырмалы әдіс қолданылды. Оған қоса тарихи лингвистикалық тұрғыда тарихи материалдарда кездесетін мағынасы күнгірт сөздерді лексика және фонетикалық өзгеріс критерийлері негізінде сараптау, талдау әдістері басшылыққа алынды. Аталған салалардағы ғалымдардың пікірлеріне иек артылды. Лексикалық талдауға ерекше назар аударылғандықтан тарихи-лексикологиялық еңбектерге де жүгінілді.

Нәтижелер және талқылау

Өйткені қытай, қазақ халықтарының тарихи қарым-қатынастары сонау ертедегі қазақ ұлтын құраған тайпалар үйсін, қаңлы, ғұндардан басталғандығы белгілі. “Тюркологи обычно ограничиваются указаниями на западноевропейские, арабские и персидские заимствования, реже на монгольские, санскритские и совсем редко на китайские заимствования, в то время как тюркские языки безусловно подвергались в ранние эпохи своего развития влиянию и взаимодействию китайского языка в большей степени, чем какого-либо иного”- дейді қытай тілі мен ұйғур тілінің байланысын зерттеген ғалым В.И.Новгородский (1953). Мұндай қарым-қатынас фактісін батыс өңірде дәурендеген ертедегі Ғұндар мен Қытай хандықтары арасындағы үш жүз жылға жалғасқан соғыстан: “Батыс Жу дәуірінде ғұндар күшейіп тоқтамай бүлік тудырып, орта жазықтағы халықтарға көптеген апаттар әкелген”, (Сун, 2003) әбден қалжыраған Хан хандығының ғұндардың шапқыншылығына бірлесе қарсы тұру мақсатында үйсіндермен жасаған тарихи одақтастығы тіпті де дәлелдей түседі. Бұл жөнінде профессор Су Бихай: “Хан Уди мем-

лекет пен ұлттың қауыпты ауыр жағдайдан құтылуы үшін, заманымыздан бұрынғы 138 жылы Жаң Чянды батыс өңірге елшілікке жіберіп ғұн ақсүйектеріне қарсы тұратын одақ іздестірді”, – дей келе мұндай әскери одақтың дами келе екі ел арасындағы құдандалыққа дейін жеткеніне тоқталып: “Уди патша бұл пікірді қабылдайды да, үйсін күнбиі Елжау мен саяси-әскери одақ орнатады. Әрі Елжау күнбидің талабына сай, хан патшалығы өз әулетінен Ши Жүн ханшаны үйсін күнбиіне ұзатады”, – дейді (Су, Қалиқызы, 1998). Онан кейінгі заманымыздың 6–8 ғасырлары арасында жалғасып келген Түркі империясы мен Қытай патшалықтары арасындағы екі жүз жылдық соғыс екі ел арасындағы тарихи байланыстарға нақты дәлел болады. “Ұлы Таң патшалығы жаңа құрылғанда түріктер күшті еді. Еліміздің ес жиып алуы үшін, ел ағалары қорлау мен кемсітулерге шыдап ауыртпалықтарды үстіне алып, бір мезгіл түріктерге алман-салық тапсырып келген еді. Бұған мен қатты қынжылатын едім. Бұл арнамысты күндердің бірінде қайтаруды армандайттымын. Жорыққа аттанған қалың қолымыздан бүгін мына уәзірлер келіп отыр. Арманым бүгін орындалды” – дейді Таң динасиясының императоры Таң Тайзун (Уаң, 2003). Әрине, қытай және қазақ халықтары арасындағы тілдік қарым-қатынастар да дәл осы кезеңдерден бастау алғандығы шындық. Міне мұндай тілдік қарым-қатынас фактілері тарихи лингвистика тұрғысынан назарға алынды. Заманымызға дейінгі VI ғасырдан V ғасырға дейінгі үйсін және қаңлы одақтары түркі тілді болған және сақтарға қарағанда едәуір мәдениетті болған. Қытайдың ежелгі заманындағы тарихи деректерінде сол замандағы қаңлылардың жазба заңы болғанын, оның хан ордасында сақталғандығы жазылған. Бұдан қаңлыларда жазу мәдениетінің болғанын білеміз. Жапон ғалымы доктор Сиратори өзінің «Соғдылар мен қаңлыларды зерттеу» атты еңбегінде, ерте замандағы қаңлылар – қазіргі қазақтар, олар түркі тілді халық, бұлар өздерінің хан ордасы тұратын астанасын «Ұлы ұтық битан» деп хандарын «Най би» деп атаған, «би» деген атау қазақтарда қазірге дейін сақталып отыр делінген.

Ежелгі үйсін елінің қытайдың ішкі өлкелері мен болған саяси, шаруашылық және мәдени қарым – қатынасы өте күшті болған. Олар Батыс және Шығыс Хан дәуірлерінде 400 жыл бойына Хан үкіметі мен тығыз одақ құрып жауға бірлікте қарсы тұрған. Қытай тарихында үйсіндер жөнінде

мол деректер сақталған. Үйсіндер өздерінің көсемдерін «Күнби» бас уәзірлерін «Шандар» деп атаған. Осы үйсіндердің титулы болған «күнби» сөзін Жапон ғалымы Сиратори, Пал – Пелло және Бартолды сияқты өзге де ғалымдар ежелгі замандағы қытай әріптерінің оқылуына негізделіп, «Күнми» немесе «Күнби» деген сөз деп дәлелдеген. Ал үйсіндердің басшыларының аттары: Нандыми, Оңгойми, Жүншіми, Сытылми болып келеді. Жапон ғалымы доктор Сиратори осы адам аттарының соңында қайталанатын 靡 *mi* «ми» әрпі өз заманында (Хан династиясы дәуірінде) «би» деп оқылатындығын дәлелдегені бәрімізге аян (Мыңжанұлы, 1981), үйсіндердің өз басшыларын «би» деп атау бергі заманға дейін болды.

Бұны тіліміздегі Майқы би айтты дейтін тарихи болжал, сәуегей жорамал ретінде шумақтала айтылатын: “Заман ақыр болады, жер тақыр болады, қатын би болады, сиыр бұл болады”- дейтін шешендік сөздерден айқын көріп алуға болса, дәл осы шешендік сөздерде келетін «бұл» сөзі «ақша, құнды, бағалы зат» мағынасында жұмсалады. Қытай тіліндегі *bu* «布» сөзінің «Қазіргі заман қытай тілі сөздігінде» мынадай екі түрлі мағынасы көрсетілген.

1. Мақта немесе кездемеден тоқылған, киім-кешек және басқа да заттарды жасауға істетілетін материал;

2. Ерте кездегі ақшаның бір түрі (“Қазіргі заман қытай тілі”, 1997, 86 б.). Қазіргі тіліміздегі «мата, кездеме» мағынасындағы бұл сөзінің ертеде ақша орнында жүргендігін ғалымдарда құптайды. «Ертеректе Орта Азия халықтарында ақша ретінде әртүрлі нәрсе қолданылғаны мәлім. Мысалы, монғолдарда ақша ретінде жібек мата, алтайларда мал терісі жұмсалса, кейбір түркі халықтарында (болғарларда) нәрсенің құнын белгілеуші алты тиынның терісі болған,....» деп түсінік береді қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігінде (“Қазақ тілінің қысқаша этимология сөздігі”, 1987, 29 б.). «Бұл» сөзі қазірге дейін тіліміздегі байырғы сөздер қатарында етістіктің рай жалғауларын қабылдап бұлдану, «еңбегін бағалаттыру»; бұлдау «жоғары бағалау» түрінде түрленіп қолданылуы осы сөздің қытай тілінен тым ертеде-ақ тілімізге етіп орындыққан көне сөз екендігінен толық дерек береді.

Енді біз қытай тарихи деректерінде заманымызға дейінгі I – III ғасырларда әйгілі болған үйсін күнбилерінің аттарына тоқталайық, «Нәндіби» деген сөздегі «Нән» қазақ тілінде: асқақ,

қайсар, мығым, паң деген мағынаны білдіреді. Сонда «Нәндіби» деген сөз «асқақ би, қайсар би» деген мағынада, ал қытайша Өңгөйби дегендегі «өң» – дұрыс, ұнамды сәтті деген мағынада, қазіргі қазақ тілінде әдемі, көрікті мағынасындағы «өңді адам» тіркесі қолданылады. Өңгөй дегендегі «гөй» көне түркі тілінде «хай» болуы мүмкін, өйткені қытай тілінде *x* дыбысы жоқ, ертедегі түркі халықтарының тілінде сөз аяғында *x*, *z* дыбыстары жиі кездеседі. «ғай» тілек райын білдіреді. (м: «жолың болғай» дегендегі «ғай».) Бұл екеуін қосқанда бұл «Оңғайби» (оңғарушы әділби) дегенге саяды. Ал «Сыйлыби» дегеннің «сый» құрметке ие би деген сөздерден шыққандығы тайға таңба басқандай көрініп тұр. Үйсіндердің бір қолбасшысының аты «Өжет» еді. Үйсіндердің өз көсемдерінің атын «Күнби» деп аспандағы күн көзіне теңеуі олардың сол кездегі күн мен айға т.б. аспан планеталарына табынған діни нанымдарынан туылған. Үйсіндердің кең даланы алып жатқан молларының қасына дөңгелек күн және ай формасындағы обалар үйілген. Бұл сияқты өз көсемдерін айға, күнге теңеушілік сол замандағы хун тайпаларында да болған, қытайдың тарихи деректерінде ғұндар өздерінің патшаларын “Аспан мен жерден туылған, ай мен күн тарабынан таққа отырған шай нұры” деп атаған деп хабарлайды. Қытайдың тарихи жазба материалдарында кездесетін үйсіндердің титулы «Күнми» деген сөзі «Күнби» болғанда, қаңлылардың титулы «Найби» деген сөзінің де «Айби» болуы ықтимал. Ежелгі заманда қытайда «аспан ұлын» тязі деп атаған болатын (Мыңжанұлы, 1981).

Хан патшасы өз заманында бірқанша орда ханшасын үйсін Күнбиіне бермек болып, жүздеген нөкерлер (күтушілері) мен арнаулы мектеп ашып, осы ханшаларға үйсін тілін оқытады. Ең өкінішті жері сол Хан патшалығы ордасының ханшаларына оқытылған үйсін тілі біздің заманымызға жеткен жоқ!.. Алайда батыс Хан үкіметінің соншама мән беріп, оқулық жасатып ханшаларына оқытуына қарағанда, сол кездегі үйсін тілі өз заманына жарай өресі биік тіл болса керек. Адамзат қоғамының арғы тарихы мен тілдердің осы бір ұзақ тарихи дамуы барысында, тілдердің қалай пайда болып, қалай өзгеріп, қалай жіктелгендігі туралы қазіргі қорытындылардың көбінің жорамал екендігі белгілі. Әлемдегі алуан түрлі тілдердің арғы төркіні біреу ме, әлде көп салалы ма? Міне бұлардың барлығы әлі де өз шешімін күтіп отырған мәселелер. Ал түркологтардың түркі тілдері мен қытай тілінің

байланысына қалай қарайтындығын, Н.А. Баскаковтың «Шығыс әдебиеті» баспасының 1960 жылы Москвада басылған «Түркі тілдері» атты кітабындағы мына пайымдаулардан аңғаруға болады. "Бартолды атап өткендей, жаңа эраның I-IV ғасырларындағы Шығыс Азия халықтарының тіл жақтағы ерекшеліктері қазірге дейін айқындалмаған мәселе, өйткені ғылым – техниканың бұл халықтарға тәуелді реалы мұраларды іздестіру ісі әлі табысқа жетпеді. Бізге қытай транскрипциясынан белгілі болған ішінара сөздер, жалқы есімдер және мәнсап, мәртебе аттары байырғы түркі халықтарының тіл ерекшеліктерін дұрыс белгілеуге мүмкіндік бермейді. Егер П. Пеллоның айтқандары дұрыс болып, қытайдың тарихи ескерткіштерінде қытайлықтар жағынан жасалған бірнеше түрлі ұқсамаған тілдердің, сол қатарда шянбий тілінің де сөздігі шындығында шыққан болса, онда сол сөздіктер жарыққа шыққаннан кейін түркі тілдерінің ең байырғы мұралары болып қалар еді. П. Пеллоның пікірінше, сол сөздіктерге негізделгенде шянбийлердің де түркі текті халық екендігі расталатын тәрізді" (Баскаков, 1986).

Қазіргі қытай ұлты өз кезінде неше жүздеген, мыңдаған рулардың, тайпалардың және ұлттардың бірігуінен пайда болғандығы, бұлардың арасында түркі тілді халықтардың болғандығы тарихи жазба деректерден бізге белгілі болып отыр. Олай болса қазіргі қытай тілі де сол әр алуан халықтардың тілдерінің бірігуінен пайда болғандығы даусыз. Чиң Шыхуан (жауласқан бектіктер тұсында қытайды бірлікке келтірген Чин династиясының билеушісі) сонау 2200 жылдан ілгері алты бектікті біріктіріп, Қытайды бірлікке келтіргеннен бастап, бүкіл елде бір тілде сөйлеп, бір түрлі жазуды қолдануды жолға қойған. Тіл – жазуды бірлікке келтіру үрдісі қазірге дейін жалғасып келеді. Соған қарамастан, түрлі ұлттар мен ұлыстардың тілінің араласуынан пайда болған қытай тілі диалекттері айырмашылықтарын әлсіреткенімен, бірақ өздерінің ортақ тілден өзгешеліктерін түпкілікті жоғалтқан жоқ.

Біздіңше, көне түркі тілді халықтар мен қытай халқы арасындағы тілдік қарым – қатынастарды қарастыруымызға төмендегі бір қанша тілдік фактілер негіз болып отырғандығы белгілі.

Біріншіден, қазіргі қазақ тілінің негізгі сөздік қорында дыбысталуы жағынан да, мағыналық жағынан да қытай ортақ тіліндегі немесе қытай тілінің диалектілеріндегі сөздерге ұқсас немесе жуық сөздер жиі кездеседі.

Екіншіден, қазақты құраған ру-тайпалардың шығыстағы қытай халқымен әр алуан формадағы қарым-қатынас жасап отырғандығы тарихтан белгілі, Хан хандығының жылнамаларында осыдан 2200 жыл ілгері үйсін, қаңлы тайпаларының Хан хандығымен тығыз қарым-қатынаста болғандығы баяндалса, Орхон ескерткіштерінде Күлтегіннің «Ілгері Шандуң жазығына дейін жауладым, теңізге сәл жетпедім, түстікте тоғыз Ерсенге дейін жауладым, Тибетке сәл жетпедім, алтынды, күмісті, дақылды, жібекті соншама шексіз беріп жатқан Табғаш халқының сөзі тәтті, бұйымы асыл еді...», – дегенінен, біздің ата-бабаларымыздың қытай халқымен ұзақ уақыт қарым-қатынаста болғандығын, өз кезінде орта жазықты (Қытайды) көктей өтіп теңізге таяп қайтқандығын білеміз.

Үшіншіден, қытай тілі мен жазуында, әсіресе байырғы тілі мен жазуында, бір әріп (бір буын) бір толық мағынаны білдіретіндіктен, дыбысталуы өзгерістерге қарамастан, сөздің ең алғашқы мағыналары біршама толық сақталған. Идеогаммалық қытай иероглифтерінде мағына сақтау ерекшелігінің болатындығы даусыз. Сондықтан, қытайдың бірқатар өңірлерінде иероглифтің формасы мен мағынасы ұқсас, бірақ оқылуы басқа-басқа болу жәйттері көп кездеседі. Мысалы, қазіргі қытай тіліндегі “түзу, тік” мағынасындағы “直” *zhi* сөзі Қытайдың Чаужоу өңірінде «*диң*» болып оқылады, қазақша – тік. “Үлкен, зор, дәу” мағынасындағы “大” *da* сөзі қытайдың Сужоу қаласында «дәу» болып оқылады, қазақша – үлкен, зор, дәу. Қазіргі қытай тіліндегі “көру, қарау” мағынасындағы “看” *kan* сөзі Сужоуда «ко» деп оқылады, қазақша – көр. Қазіргі қытай тіліндегі “ұйықтау, мызғау” мағынасындағы “睡” *shui* сөзі Чау жоуда «үг» деп оқылады, қазақша – ұйықтау, ұйғыр тілінде – ұқлаш деп оқиды.

Қытай тілінен көне түркі тіліне ауысқан сөздер туралы сенімді мәлімет VII-VIII ғасырлардағы Орхон құлыптастарынан басталады. «Тунюкүк»,

«Күлтегін» мәңгі тастарында жазылған қытай тілінің кірме сөздері табылған.

Табгау – бұл сөз қытай тіліндегі “桃花石” *tao hua shi* деген сөзден келген. Бұл сөздің әсілгі төркіні Шянбийлердің әулеті *to ba shi* дан бастау алса керек.

Қытан – бұл сөз ертедегі халық “契丹” *qi dan* дардың атауынан келген. Бұл сөздің орта және ежелгі замандағы оқылуы *kie tan*.

Тінісі “天子” – қытай тарихындағы патшалардың барлығы өздерін көктің ұлы десе, Түркі қағандары да өздерін тәңірден жаралған аспан еркесі деп білген. Бұл сөз қытай тіліндегі **tian zi**.

Түн язі – Жер аты. Бұл жер аты Күлтегін ескерткішінің түстік жағы алтыншы жолдың аяғы мен жетінші жолдың басында кездеседі. Бұл жер атын Қаһарман Мұқанұлы (1999) өз мақаласында “中原” **zhong yuan** (орта жазық) деп аударған. Ғалымның пікірінше “中” **zhong** иероглифінің ерте замандағы оқылуы **tiwn**, орта ғасырдағы оқылуы **tian**, соңында **zhong** сөзінің орта ғасырдағы оқылуы **түн**.

Сілік – Есім сөзі. Күлтегін құлыптасы шығыс жақ жетінші жолында «сілік қыз» тіркесі ұшырайды. Талайдан бері ғалымдар бұл сөзді «сүлу» деп аударып жүр. Бізше бұл сөз қытай тіліндегі жібек мағынасын беретін “丝” **si** (жібек) сөзінен шыққан. Бұл сөздің орта ғасырдағы оқылуы **si**, ерте замандағы оқылуы **siag**, бұндағы ерте заман IV ғасырдан бұрынғы мезгілді меңзейді. Сонда **si** сөзінің ерте замандағы дыбысталуы **silk** сөзіне жақын. Бұл Орхон ескерткішіндегі **сілік** сөзі IV ғасырларда қабылданғанын дәлелдейді. Таңғалдырары ағылшын тілінде де жібекті **silk** дейді. Қазір ғалымдар ағылшын тіліндегі бұл сөздің қытай тілінен алынғанын дәлелдеп отыр. Әрине бұл екі тілдегі жібек деген мағынаны білдіретін екі сөздің осыншама ұқсап кетуі әсте кездейсоқ болмаса керек. Өйткені жібектің мекені – ежелден бері қытай елі болған деген тұжырымын алға тартады Мәнсүр Әбілұлы (2001). Орхон ескерткішінен кейінгі кездердегі ескерткіштерде де қытайша сөздер кезігіп отырады. Тіпті өзге тілдің әсері аз болды деп есептелінген «Оғызнамада» да мынадай екі қытай кірме сөзін кезіктіруге болады. **Бандың** – бұл сөз қытай тіліндегі “板凳” **ban deng** (орындық) сөзінен

келген. **Аң** – Бұл қытай тіліндегі “样” **yang** (түр, түс) сөзінен келген.

Бұдан сырт, «Сыдыққа сара» (дәрігерлік жайлы), «Ғазынама» т.б. Әдеби шығармаларда: **Тыгүй** (**ding hui**), **майшы** (**da shi**), гуаңмнің (**guan min**), **мунга гуаңмнің** (**guo yi**), **жан** (**zhan**), **хума** (**hu ma**), **қай** (**gai**), **үйік**(**zi**). Бұлар өсімдік атаулары.

Этникалық қазақ халқын құраған ертедегі сақтар, үйсіндер, қаңлылар мен аландар өз заманында шығыстағы тарихи көршісі қытай халқы мен арадағы әр алуан тарихи байланыстар нәтижесінде, бір қатар қытай сөздерінің түркі тілдеріне енгендігі түрколог ғалымдардың зерттеулерінен бізге белгілі болып отыр. Бұл пікірді қытай тілші ғалымдары Иү Же мен Жаң Чинхонның (1991): “Бұған XI ғасырдағы түркі ғалымы Махмұт Қашқаридың Диван лұғат ат-түрікке енген шамамен 240-тай қытай сөзі дәлел”, – деген пікірі тіпті де дәлелдей түседі. XIII ғасырдан ілгері қабылданған түркі тіліндегі қытай кірме сөздері ретінде ғалымдар, **інжу** – “珍珠” **zhen zhu**, **сангун** – “张军” **jiang jun**, **бітік** немесе **бітікші** – “笔” **bi** (қытайша: қалам немесе жазушы), **күйін** (күйын) – “卷” **juan** т.б. сөздерін көрсетеді. **Бег** (көне ұйғыр жазбасында) – “伯” **bo** (қытайша: бек), **тоң** (бұл да сонда) – “冻” **dong** (қытайша: тоң болып қату), **шын** (бұл да сонда) – “真” **zhen** (қытайша: шындық), **иәнчу** (көне руник жазбасында) – “珍珠” **zhen zhu** (қытайша: інжу), **ұлу**, **лоң** (көне ұйғыр жазбасында) – “龙” **long**, **тоғ** – “秃” **tou** (қытайша: тақырбас).

Ғалым G. Clauson (1972) қытай тіліндегі кей сөздердің қазіргі заман қытай тіліндегі дыбысталуын көне қытай тіліндегі дыбысталуымен салыстыра келе қазіргі заман қытай тіліндегі дыбыстық өзгерістердің болғанын әрі кей сөздердің ескі қытай тіліндегі дыбысталуы мен қазіргі заман қазақ тіліндегі дыбысталуының ұқсастығын айқын көрсетіп береді.

Көне қытай тілі	Қазіргі заманғы қытай тілі	Қазақ тілі
1 ba7si	博士 boshi	баксы
2 ban	万 wan	түмен
3 bi	卑 bei	құлыптас
4 bir	笔 bi	қалам
5 bini	笔 bi	жазу
6bou	守 shou	шекара қорғанысы
7 bula	步廊 bu lang	коридор
8 Buddha	佛 Buda fo	бұдда
9 seng	僧 seng	бұдда сопысы
10 busi	不舍 bu she	көпестік ету
11 can	盏 zhan	стакан

12 ċin7u	真否zhen pu	солай
13 ċiq	尺chi	өлшем бірлігі
14 ċ i	执zhi	атқару
15 gintsu	严总yan zong	қатаң заң ереже
16 gitso	已淨yi jing	тазалық, пактік
17 xua	花hua	гүл
18 huilip	慧力hui li	қабілет
19 ir	乙yi	екінші рет
20 ka,-si	康熙 kang xi	қаңши патша
21 kāyirkān Ć ig	汲 ji	құйылған су
22 ki	己yi	әлдеқашан
23 kilan	凜凜qi lin	жанашырлық
24 kin	建jian	құру орнату
25 kin ċ uman	带出满dai chu man	вай шу мән
26 kui	柜gui	рет саны
27 kuun,kun	困 kun	қиын
28 kŪin	卷juan	құйын
29 la	骡lo	қашыр
30 lik7ir	历日li ri	календр
31 linxua	莲花lian xua	өсімдік
32 lo	龙long	аждахар
33 mir	蜜mi	бал
34 pa	破po	бұзу
35 pi	丙bing	рет саны
36 pi	平ping	тегіс
37 pi,	闭 bi	жабу
38 pusar	佛萨 po ca	бұдда
39 qap	珈 jia	қап
40 qay	街 jie	көше
41 qay	开 kai	ашу
42 o	关 guan	жабу
43 qi	庚 geng	реттік
44 quansiim	观世音guan shi yin	бұддатұя
45 quma	胡麻hu ma	өсімдік
46 qun ċ i	中气zhong qi	жел тию
47 qun ċ uy	公主gong zhu	ханша
48 qu,qiu	箜篌kong hou	қобыз
49 samtso	三仓san cang	бұдда классигі
50 sa,	僧ceng	сопы
51 sawsi,	小乘 xiao cheng	бұдда қағидасы
52 sa,ün	将军 jiang jun	санғун
53 sim sin	辛 xin	реттік
54 sin	寢 qin	үйқы
55 siyn	心xin	жүрек
56 so	锁cuo	құлып
57 su	苏su	ояну
58 suy ċ u	苏州su zhou	жер аты
59 sü,süü	序 xu	реттік
60 sandu	三栋 san dong	жер аты
61 si,	升 sheng	ауырлық өлшемі
62 sipqan	十千 shi qian	түмен
63 siu	收shuo	қабылдау
64 ta,	堂 tang	сарай

65 tavča,	道场dao chang	бұтхана
66 tawyac	拓坝 tuo ba	тың ашу
67 tay-či,	大秦 da qing	ұлы Чин хандығы
68 taysi	天子tai zi s	ханзада
69 tay s i,	大圣da sheng	бұдда қағидасы
70 tayto	大唐 da tang	ұлы Таң хандығы
71 tan-si	官子guan zi	Тәңір ұлы
72 tā,	等deng	тепе- тең, күту
73titsi	弟子 di zi	шәкірт
74 ti	定ding	тұрақтандыру
75 tayin	道pen dao pen	бұдда мұриті
76 tsa,	仓cang	қамба
77 tsi in čuin	慈恩特赚ci en te zhuan	мейірімділік ережесі
78 tsirki-sirki	节气jie qi	мереке
79 tsun	寸cun	өлшем бірлігі
80 tsuy,suy	罪 zui	қылмыс
81 tsuyurqa	慈ci	мейірімділік
82 tutu	都统du tong	шекаралық басқару орны
83 tutuq	督督dou du	шекаралық бақылаушы
84 tuzi	头子 tou zi	бас кесер, жалдат
85 uzik	字 zi	әріп
86 wap	法fa	қағида
87 wapsi	法师fa shi	дін уағызшысы
88 ya,	殃 yang	жамандық
89 ya,	阳yang	жарық
90 yu,la-	样 yong	түр, түс
91 yu,la-	用 yong	істету қолдану

Қазақ халқын құраған түрлі тайпалардың өз заманында шығыстағы тарихи көршісі қытай мен арадағы әр алуан тарихи байланыстар нәтижесінде, бір қатар қытай сөздерінің көне түркі тіліне енген болса, енді бір бөлім түркі сөздерінің көне қытай тіліне еніп орнығуы да заңды құбылыс. Тілші ғалым К.Аханов (1993) әр алуан халықтар арасындағы тілдік қатынастар жайына тоқтала келіп былай дейді: “Халықтардың өз ара бір-бірімен қарым-қатынас жасауының барысында олардың тілдері де бір-бірімен қарым-қатынасқа түсіп, бір тілден екінші тілге, екінші тілден үшінші тілге тілдік элементтер де ауысады”. Қытай тіліндегі қазақ тілінің элементтерін зерттеген ғалым Мәнсүр Әбілұлы (2001): “Бұған дәлел ретінде төмендегі көне түркі тілінен ескі қытай тіліне енген бірқатар сөздерді айтуға болады. Ертедегі қытай жазбаларында кезіккен қазаққа қатысты сөздер ру-тайпа, этнос аттары, мансап-лауазым аттары, кісі есімдері, жер-су атаулары қатарлы ономастикалық атаулар, бұл атаулар сан жағынан көп болып, кейбір атауларды қазақша көне жазбаларға негізделі дұрыс оқылуын табуға

болады” – дейді. Ғалым бұған мысал ретінде, этнос атаулары: 塞种 (сақ), 匈奴 (хүн), 胡(сақ), 羯 (қият), 乌孙 (үйсін), 丁零 (денлең), 鬲昆 (гекун); мансап атаулары: 靡 (би), 可汗 (қахан), 大绿 (данлұқ), 特勒 (тегін), 单于 (тәңір көдек); әскери мансап аты: 头曼 (түмен), 冒顿 (бодун), 伊墨 (емдік), 沙钵略 (сыбар); жер-су аттары: 头曼城 (Түмен балық), 于都斤 (Отукен), 蒲类湖 (Барыс көлі, Баркөл), т.б. Бұл жерде сырт ертеде көне түркі тілінен қытай тіліне енген тағы бірқатар музыка аспап атаулары да бар. Айталық: 箜篌 – музыка аспабының атауы. Ғалымдар мұны түркілердің «қобыз» сөзінен келген деп қарайды. 琵琶 – ертеде батыс өңірде кеңінен таралған музыка аспабы, бұны бабаларымыз «парбыт» деп атаған. Қытайдың ертедегі тарихи жазба материалы «释名, 释乐器» (Музыка аспап атауларына түсінік) деген кітабында : “批拍 (琵琶) 本出于胡中, 马上所鼓也” (парбыт түркілер тілінен келген ат үстінде ойналатын музыка аспабы), – делінген (Лю Ши). Қазіргі заман қытай тіліндегі “даңғыл, көше” мағынасын білдіретін «胡同» —

hu tong (қазақша: құдық) сөзінің этимологиясына тоқталған қытайлық ғалым Жаң Чиңшаң профессор былай дейді: “Қытайдың солтүстіктегі қалаларында ғана айтылатын «胡同» **hu tong** сөзі Юань династиясы дәуірінде енген кірме сөз болып, монғол тілінде «құдық» мәнін білдіреді” – дейді (Жаң, 1984). Қытай ғалымының «胡同» **hu tong** сөзін қытай тіліне енген монғол кірме сөзі деп топшылауы тым үстірттік болса керек. Біздіңше «胡同» **hu tong** сөзі түркі тілі мен монғол тіліне ортақ сөз екені күмәнсіз. Сөзімізге дәлел болуы үшін халқымыздың тілінде ғасырлар бойы сақталып келе жатқан: құлан құдыққа жығылса құлағына бақа ойнайды, инемен құдық қазғандай т.б. фразеологиялық тіркестерді айтуға әбден болады. Түркі тілі мен монғол тілінің тарихи байланысы жайлы ғылыми пікір айтқан ғалым, академик Ә. Қайдар (1998) былай дейді: “Бұл проблеманың дұрыс шешілуі қазақ халқының дербес халық болып қалыптасына негіз болған көптеген ру-тайпалар мен монғол тілдес ру-тайпалардың өткен дәуірлердегі этногенетикалық, тарихи, мәдени, саяси-әлеуметтік, географиялық т.б. Байланыстарын тіл фактілеріне сүйене отырып анықтауды талап етеді”. Мұндай тарихи түп негізі айқындалмаған сөздер әлі де тереңдей зерттеуді қажет етеді.

Талдау барысында қазақты құраған ру-тайпалардың шығыстағы қытай халқымен әр алуан формадағы қарым-қатынас жасап отырғандығы тарихтан белгілі, Хан хандығының жылнамаларында осыдан 2200 жыл ілгері үйсін, қаңлы тайпаларының Хан хандығымен тығыз қарым-қатынасын ашып көрсету басты назарға алынды. Соның негізінде қазіргі қазақ тілінің негізгі сөздік қорында дыбысталуы жағынан да, мағыналық жағынан да қытай ортақ тіліндегі немесе қытай тілінің диалектілеріндегі сөздерге ұқсас немесе жуық сөздер жиі кездесетінін талдап, оның тарихи тілдік қатынастар негізінде келіп шығатынын барынша айқындадық. Мұның барлығы түптеп келгенде қытай қазақ тілдерінің тарихи қарым-қатынасын тарихи лексикологиялық тұрғыда талдау бүгінде жан-жақты сараланып, зерттеу нысаны ретінде қарастырылған. Онда тіл, әдебиет, тарих, мәдениет, философия, т.б. салалар бойынша ар-

найы ғылыми жұмыстар жүргізіліп, диссертациялар да қорғалған. Алайда қытай және қазақ тілдерінің ерте ғасыр мен орта ғасырлардағы сөз ауысулары жайлы нақты синхронды тарихи дәлелдер көрсетіп талдау жеке-жеке тақырып ретінде тарихи лексикологиялық танымдық тұрғыда қаралмағанын кеңірек сөз еттік. Себебі тіл ғылымында тарихи лексикология тұрғысынан аталған мәселелерге ден қойып, оны салғастырмалы тіл ғылымы тұрғысынан талдап мәндік этимологиясына үңілгенде ғана олардың тарихи танымдық сипатта айқындалатынын айтып жеткізуге тырыстық. Ал қытай қазақ тілдерінің сонау ертедегі сөз ауысуларын тарихи кезеңдермен ұштастыру, күңгірттенген тарихи көне сөздердің мәнін ашып көрсету көзделді. Бұл тарихи тілдік тұрғыдан да керемет үйлесім тапқан деуге болады. Мұнда қытай қазақ тілдеріндегі сөз ауысулардың қай кезеңде жүзеге асқандығын, бір тілден енді бір тілге сөз ауысу процессінің қандай жолмен іске асқанын да нақты тілдік фактілермен көрсетуге болатынын ескерген абзал.

Қорытынды

Қорыта келгенде қазақ, қытай халықтарының тарихи қарым-қатынастары сонау ертедегі қазақ ұлтын құраған тайпалар үйсін, қаңлы, хұндардан басталғандығы белгілі. Мұндай қарым-қатынас фактісін батыс өңірде дәурендеген ертедегі Ғұндар мен Қытай хандықтары арасындағы үш жүз жылға жалғасқан соғыстан, онан бергі Таң патшалығы мен Түрік қағанаттары арасындағы екі жүз жылдық соғыстан, сонымен бірге олар арасындағы қыз алысқан құдандалық дипломатиямен қатар әр алуан кезеңдердегі екі жақтылы қатынастардан да айқын көріп алуға болады. Сондықтан да, ұқсамаған тілдегі халықтардың әрқилы тарихи кезеңдердегі өзара қарым-қатынастарының, яғни олар арасындағы дипломатиялық, сауда, мәдени, жаугершілік байланыстарының дамуы нәтижесінде тілдік араласу үрдісі туындайды. Мұндай тілдік қарым-қатынастарды тарихи лингвистикалық аналитикалық тәсілдерімен зерттеу ғана бізге тіл тарихының арғы астарына терең бойлап, тілдер арасындағы қарым-қатынастардың өткеніне көз жеткізуімізге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

- Аханов К. (1993). Тіл білімінің негіздері: Оқулық. Алматы: Санат
- Әбілұлы М. (2001). Қытай тілі мен қазақ тілінің алғашқы кездегі өзара ықпалы. Шынжаң жоғары оқу орындары ғылыми журналы, (2).
- Баскаков Н.А. (1986). Түркі тілдері. Пекин: Ұлттар баспасы
- В.Н. Новгородский. (1953). Китайские элементы в уйгурском языке. Москва: Издательство М.И.В.
- Жаң Чиншаң. (1984). Тілді оқыту және зерттеу. Бейжің тілдер университеті хабаршысы, (4), 16.
- Иү Же. Жаң Чиңхоң. (1991). Ұйғыр тілі мен қытай тілінің өзара әсері. Тіл және аударма, (4), 52-56.
- “Қазақ тілінің қысқаша этимология сөздігі” (1987). Қазақ ССР ғылым академиясы тіл білім институты. – Пекин: Ұлттар баспасы, 29 б.
- “Қазіргі заман қытай тілі” (1997). – Пекин: Шаң У баспасы, 86 б.
- Қайдар Ә. (1998). Қазақ тілінің өзекті мәселелері. Алматы: АНА ТІЛІ
- Лю Ши. 后汉刘熙释名, 释乐器 第二十二卷 (Музыка аспап атауларына түсінік, 22 бума)
- Мұқанұлы Қ. (1999). Түн язы туралы. Шынжаң қоғамдық ғылымы, (2).
- Мыңжанұлы Н. (1981). Қазақ тілі тарихына қысқаша шолу. Ғылыми мақалалар жинағы, (1).
- Суң Чау (2003). Хан қандығы мен хұндардың үш жүз жылдық соғысы (Қытай тілінен ұйғыр тіліне аударған: Абдрейм Рахман). Үрімжі: Шынжаң халық баспасы
- Су Бихай, Қалиқызы Д. (1998). Ханзу-қазақ ұлттарының екі мың жылдық ынтымағының шұғылалы фактілері. Шынжаң жоғары оқу орындары ғылыми журналы, (4), 21–34.
- Уаң Шяупу (2003). Таң хандығы мен түріктер арасындағы соғыс (Ұйғыр тіліне аударған: Абдоллажан Керім). Үрімжі: Шынжаң халық баспасы
- Clauson G. (1972). An Etymological Dictionary of Pre – thirteenth Century Turkish. Oxford: The Clarendon Press

References

- Abiluly M. (2001). Early interaction of Chinese and Kazakh languages. Scientific journal of Xinjiang universities, (2).
- Akhanov K. (1993). Basics of linguistics: Textbook. Almaty: Sanat
- Baskakov N. A. (1986). Turkic languages. Beijing: Publishing House of Nations
- Clauson G. (1972). An Etymological Dictionary of Pre – thirteenth Century Turkish. Oxford: The Clarendon Press
- Kaidar A. (1998). Actual problems of the Kazakh language. Almaty: ANA TILI
- Lushi. 后汉刘熙释名, 释乐器第二十二卷 (Concept of musical instrument names, 22 packs)
- Mynzhanovich N. (1981). A brief overview of the history of the Kazakh language. Collection of scientific articles, (1).
- “Modern Chinese language” (1997). – Beijing: Shang Wu Publishing House, p. 86
- Mukanovich K. (1999). About the spring of the night. Xinjiang social science, (2).
- Novgorod V. N. (1953). Chinese elements in the Uyghur language. Moscow: Publishing house of M.I.V.
- Sun Chau. (2003). The Three Hundred Years' War of the Khanate and the Huns (translated from Chinese into Uyghur by Abdreim Rahman). Urumqi: Xinjiang People's Publishing House.
- Su Bihai, Kalikyzy D. (1998). Radiant facts of two thousand years of Hanzu-Kazakh unity. Scientific journal of Xinjiang universities. (4), 21–34.
- “Short dictionary of etymology of the Kazakh language” (1987). Institute of Linguistics of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. – Beijing: Publishing House of Nations, p. 29
- Wang Xiaopu. (2003). War between the Tang Khanate and the Turks (translated into Uyghur: Abdullahjan Kerim). Urumqi: Xinjiang People's Publishing House.
- Yew Or, Zhang Qinghong. (1991). Interaction of Uyghur and Chinese languages. Language and translation, (4), 52-56.
- Zhang Q.S. (1984). Language teaching and research. Bulletin of Beijing University of Languages, (4), 16.